

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ПОНЯТТЯ “УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ”

Шморгун Олександр,

*кандидат філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки і
міжнародних відносин*

“Українська національна ідея” — узагальнювальне поняття, пов’язане з цілісною інтегральною характеристикою поглядів видатних українських мислителів на місце й роль націоналізму як у процесі становлення незалежності й самостійності України, так і в соціальному житті взагалі. Це поняття конкретизується і розкривається через сукупність інших, таких, як “український народ”, “українська нація”, “український етнос”, “менталітет народу України”.

Як і категорія “національна ідея”, поняття “українська національна ідея” є багатомірним і неоднозначним, що зумовлено виключною складністю сучасного національного життя та етногенези, а також невирішеністю багатьох наукових проблем, пов’язаних з національним питанням.

“Українська національна ідея” віддзеркалює процес формування цілісної теорії українського націоналізму. Разом з тим її зміст орієнтує на певний світоглядно-гуманістичний соціальний ідеал оптимальної організації суспільства з точки зору загального суспільного поступу. І в такому контексті зміст цієї категорії розкривається через загальносоціологічні поняття “стадійність” (або ж “формаційність”), “культура”, “цивілізація”, “нація”, “держава” тощо.

Специфіка української національної ідеї зумовлена багатьма факторами, серед яких насамперед необхідно зазначи-

ти такі, як особливості української історії, зокрема історії державотворення на Україні, що зумовили формування певної духовно-культурної спадщини, особливої мови та неповторного менталітету українського народу. Важливе значення для формування української національної ідеї має взаємозв’язок (і взаємовпливи на формування) філософсько-соціологічної, релігійної, навіть естетичної думки на Україні зі спорідненими східноєвропейською та російською культурами. Звісно, необхідно врахувати ті глобальні соціально-економічні процеси культурно-цивілізаційного та формаційно-стадійного характеру, проявом яких, з одного боку стала знаменита “весна народів” — національно-визвольна боротьба та здобуття незалежності багатьма європейськими народами, початок становлення сучасної геополітичної карти Європи, а з іншого — шалена протидія суспільному поступу з боку імперських утворів. Нарешті, для розуміння суті української національної ідеї не можна не брати до уваги факт остаточного становлення та складної еволюції в XIX та XX століттях колоніальної та неокolonіальної систем західного світу.

До позитивних аспектів формування української національної ідеї слід віднести багату соціально-історичну та культурну спадщину Київської Русі, безпосереднім спадкоємцем якої є український народ. Наслідком цього став високий рівень культури українського етносу — його освіти, філософії, науки, релігії, розвиток на власному національному ґрунті реформаційно-просвітницьких ідей, які сприяли формуванню особливостей ук-

раїнського менталітету, заклали потужний фундамент української філософської та суспільної думки. Пізніше, у XIX — на початку XX століття, великий позитивний вплив переважно на вищі духовні сфери українського суспільства, що безумовно позитивно позначилось на формуванні української національної ідеї, справила прогресивна європейська, передусім соціально-романтична, філософська традиція, а також потужна російська культура — в тих її аспектах, котрі пов’язані з антиімперською духовною опозицією до самодержавства — сформована під впливом тієї ж європейської, переважно німецько-французької, духовної традиції.

До негативних факторів формування української національної ідеї належать украї несприятливі зовнішньополітичні умови становлення політичної державності, безперервні руйнівні агресії як зі Сходу, так і з Заходу, величезні втрати, понесені українським народом у боротьбі не тільки за політичну та економічну, але й духовну незалежність, нарешті, загарбання території України Польщею, Росією та іншими державами, загальним наслідком якого став підриг глибинних витоків української етнічної самосвідомості. Незважаючи на відчайдушні зусилля і принесені жертви, на проголошення державності в 1918 році, український народ так і не зміг аж до кінця XX століття добитися політичної незалежності, остаточно побудувати власну державність. Тривала окупація України, фактична розірваність її на шматки, відома асиміляторська політика, особливо з боку Польщі та Росії, яка проявилась у безперервних гоніннях, репресіях,

а то й прямому геноциді українського народу, перетворили історію України на суцільну руїну і, природно, вкрай негативно позначились на формуванні української національної ідеї. Зокрема, можна говорити про вкрай неоднозначний, “амбівалентний” характер взаємодії української національної ідеї з ідеями польською (з часів контрреформаційно-езуїтського католицького впливу), російською, єврейською. Більш позитивним був вплив чеської та німецької національних ідей, що відбувався з часів європейської Реформації і до середини XIX століття.

Прямим наслідком процесів, що загальмували розвиток української національної ідеї, стало те, що в Україні так і не були створені власні економічно-підприємницька, політична та військова еліти, а в критичний момент проголошення державної незалежності інтелігенція була вимушена виконувати невластиві їй державні управлінські функції. Що ж стосується долі самої духовної еліти, то культурне відродження 20-х років у комуністичній Росії було жорстоко придушене, більшість ідеологів української національної ідеї знищені фізично, а на загалом продуктивних наукових здобутках з проблем української національної ідеї в діаспорі не могли не позначитись давні конфлікти на політичному ґрунті. Сама атмосфера еміграції, відірваності від батьківщини також сприяла появі певних утопічно-екстремістських збочень у розумінні змісту української національної ідеї.

Основні підвалини української національної ідеї почали закладатися на тлі становлення українського етносу, виникнення якого на початку XVII століття (як і близької до сучасної української мови) збіглося з потужними ренесансно-реформаційними процесами загальноєвропейського характеру в духовному житті українців. Це сприяло формуванню української національної ідеї на

фоні взаємодії між народною культурою та вищими сферами духовності, які активно впливали одна на одну, що, зокрема, проявлялось у високому, як на той час, рівні освіти населення, розмаїтті культурного життя, глибокій повазі українців до релігії, науки та мистецтва. Проте не слід ототожнювати українську національну ідею, яка більшою мірою була бажаним ідеалом стану національної самосвідомості, безпосередньо з українським менталітетом, тим більше, що в міру наростання процесів денационалізації та культурно-освітньої деградації українців внаслідок окупації країни, наростаючого відриву та ізоляції духовної еліти від народу прірва між ідеєю українського націоналізму та її конкретними проявами постійно збільшувалась.

Специфіка української національної ідеї на етапі її становлення була зумовлена важливими соціально-економічними факторами. Феодалізм і відповідно феодально-католицька ідеологія, державна централізація у формі абсолютистських монархій не були в Україні такого розвитку, як у Іспанії, Франції, Польщі (Київська Русь не знала феодалізму західноєвропейського типу). Незначним був вплив і з боку архаїчної общинно-зрівняльної імперської організації Росії, сформованої на основі напівкочового суспільного устрою Золотої Орди та централізовано-бюрократичних традицій Візантійської імперії періоду занепаду. Це дало Україні змогу включитися в процеси культурної опозиції ренесансно-протестантського типу до залишків феодалізму, котрий переживав гостру соціально-економічну кризу, взяти безпосередню участь у формуванні якісно нового (зокрема й щодо розуміння ролі національного фактора) світогляду. Усе це зближувало українську національну ідею з національними ідеями таких країн, як Білорусія, Чехія, Німеччина, Швеція та Італія. Становленню ук-

раїнської національної ідеї сприяла атмосфера духовно-світоглядного пошуку, пов'язана з зародженням у Європі нового капіталістичного ладу. Релігійна полеміка між католицькою, уніяською та православною церквами, виникнення братств, а пізніше таких науково-навчальних закладів, як Острозька та Києво-Могилянська академії, пов'язані з розвитком в Україні протестантських ідей, особливо у формі соціанізму, які заклали духовні основи української національної ідеї. Зокрема, це філософсько-релігійна доктрина поширеного на Україні соціанства, яке, за словами Драгоманова, котрий надавав великого значення ренесансно-протестантським витокам української ідеї, було найбільш містичним, наближеним до контрреформаційного католицького реформаторства протестантським рухом. Наближеність до пієтизму з його загостреним духовним емоціоналізмом, потяг до синтезу раціоналістично-практичних та екзистенційно-споглядальних вимірів якісно нового, постсередньовічного типу гуманізму свідчать про те, що основні підвалини української національної ідеї закладалися саме в добу європейської реформації. Навіть українське православ'я перебувало під значними реформаційно-протестантськими впливами і фактично виступало як захисник Української культури та державності, багато в чому виконуючи функції виховання національної свідомості, котрі в Європі взяв на себе протестантизм.

Філософські підвалини основних вимірів української національної ідеї сформулював Григорій Сковорода. Поєднання у його соціальному вченні про “сродну працю” елементів протестантського раціоналізму, шани до земної краси і поваги до селянської праці з елементами пізньоренесансного неоплатоністичного містичного пантеїзму з його загостреним відчуттям внутрішнього духов-

ного світу особи, неповторності її особистості, діалектикою “внутрішньої” та “зовнішньої” людини, особливим етично-естетичним емоціоналізмом (“філософія серця”) визначили загальну модель української національної ідеї як ідеалу національно-суспільного устрою, орієнтованого на синтез індивідуалізму та своєрідного, насамперед духовно-соціального, корпоративізму, що виключає як зрівняльно-нівелюючі імперсько-бюрократичні, так і егоїстично-відособлені лібералістичні форми організації національного життя.

Уже в “Історії Русів” ця загальносвітоглядна засада розглядається саме як специфіка національної самосвідомості українців і визначається через протиставлення польській та російській формам націоналізму, заснованим не тільки на агресивному експансіонізмі, але й несправедливому щодо своїх власних народів суспільному устрої. Далі розкриття змісту української національної ідеї як позбавленої крайнощів російської та польської національних ідей у релігійно-міфологічній формі знаходить втілення в знаменитій “Книзі буття українського народу” Костомарова. Таке її бачення простежується як у народницькому (Шевченко, Антонович, Грушевський), так і в консервативно-державницькому напрямках української соціологічної думки (Міхновський, Донцов, Липинський).

Саме нерозривність зв'язку між національним та соціальним питаннями, неможливість їх самостійного вирішення не тільки в процесі становлення української незалежності та державності, але й у контексті глобальних проблем сучасності, основних тенденцій сучасного світу складає основну “ідею”, зміст, принцип української національної ідеї. Яскравою ілюстрацією цієї тези є творчість видатного представника українського націоналізму Миколи Міхновського. Як відомо, саме він не тільки започаткував український націо-

налізм як особливий політичний напрям, створив політичну організацію, котра ставила на меті активне, а в разі потреби збройне здобуття власної державної самостійності, але й першим розробив теоретичну концепцію примату нації та національного фактора в суспільному житті людства.

Разом з тим, “зворотним боком медалі” націоналізму Міхновського була адаптація всього конструктивного, що працювало на реалізацію державотворчих засад саме в європейському соціалізмі, точніше, у різноманітних проявах соціал-демократичного руху. Мова йде про фабіянство, анархо-синдикалізм, пізніше австромарксизм тощо. Цей зв'язок з традиціями поміркованого європейського соціалізму, котрий почасти простежив Бочковський, як відомо, притаманний не тільки національним ідеям Франка, Грушевського, Винниченка, але й Липинського, і навіть Донцова. У Міхновського він проявляється в усвідомленні несумісності існування єдиної, самостійної, згуртованої, консолідованої української нації з граничною майновою поляризацією та розшаруванням, тобто невирішеністю соціального питання (тим більше, що основна маса буржуазії в Україні, як і сьогодні, мала яскраво зденационалізовано-компрадорську забарвленість).

У своїй “Самостійній Україні” та знаменитих “Десяти заповідях Української народної партії” Міхновський наполягав на необхідності реалізації “великого національного ідеалу” самостійної України як “республіки робочих людей” (як тут не згадати тезу Винниченка, котрий перебував, здавалося б, на протилежному фланзі політичного спектру, про Україну без пана і холопа). Що ж до культурно-цивілізаційного виміру взаємозв'язку національного і соціального в українській ідеї, то його формулювання і розкриття українськими мислителями, по-

чинаючи з “Історії Русів”, навіть випередило ідеї передової європейської соціальної думки. Положення, сформульовані Міхновським, про несумісність інтересів не тільки панівної верхівки, але й інтересів робітництва пануючих та поневолених націй, про небезпеку, яку являє для колоніальних народів не тільки тоталітарна, але й демократична влада метрополій, про необхідність звільнення західних і східних пригноблених націй, ідуть у фарватері теорії імперіалізму, яку розробляли Гільфердінг, Сорель, Бауер, Каутський, котрі водночас вважали саме національний принцип організації суспільного життя за визначальний. Не випадково ці мислителі продуктивно вплинули на розвиток ідей Драгоманова, Липинського, Грушевського, Винниченка. Проте надзвичайно важливо, що цей вплив європейської суспільної думки був підготований усім попереднім розвитком української національної ідеї, у якій, підкреслюю, на власному духовному та історичному ґрунті були сформульовані принципи соціально-національного корпоративізму та положення про принципову несумісність справжньої демократії не тільки з російським тоталітарним, але й із західним фінансово-паразитичним типом імперіалізму, кожний з яких поєднує зовні несумісні речі, а саме граничний інтернаціоналізм (космополітизм, “вселюдськість”) в ідеології та агресивний загарбницький націоналізм на практиці.

Цілісну концепцію української національної ідеї з наукових позицій через синтез позитивістської та духовно-індивідуалістичної (“анархістської”) традиції так званого “етичного соціалізму”, котрий перебував у річищі соціального романтизму на етапі його переходу в соціал-демократичний соціальний ідеал, сформулював Драгоманов. Нарешті, у теорії націоналізму Липинського українська національна ідея остаточно

постає як форма так званого “класократичного” елітарно-корпоративного суспільного устрою, котрий якісно протистоїть і охлократично-державницькому типу імперіялізму, уособлюваному Росією, і його колоніально-економічному, ліберально-фінансовому типу, який уособлює Польща (пізніше у своєму “Заповіті борцям за визволення” Винниченко остаточно сформулює цей принцип як протистояння української колектократії російському та американському імперіялізмам). Звертає на себе увагу принципова типологічна близькість, майже тотожність соціальних моделей оптимального розвитку суспільства у, здавалося б, протилежних соціалістичному та державницько-консервативному таборі української суспільної думки. Причому моделей надзвичайно продуктивних! Ідеться фактично про знаменитий “третій шлях” як одночасне уникнення вад західного ліберально-монетарного та східного зрівняльно-тоталітарного варіантів розвитку людства, за всієї зовнішньої протилежності абстрактно-тотожних у своєму економічному утилітаризмі, схематизмі, механіцизмі, витонченому маніпулюванні особою. Тут українська ідея, починаючи з “Книги буття українського народу” Костомарова, не тільки задає певні соціальні орієнтири одночасно Драгоманову, Франку і Липинському, але й випереджує концептуальні розробки Бердяєва, Марселя, Камю, Екзюпері, Маркузе, Фромма, Енциклік сучасного соціального католицизму в серії пошуків посттоталітарного “третього шляху”.

І це зовсім не випадково, адже на розвиток української національної ідеї, особливо в її соціальному аспекті, великий вплив справили саме європейські, антиетатистські концепції соціалізму, представники яких були в жорсткій опозиції до ідей державницького соціалізму загалом і до його

найбільш екстремістського радянсько-комуністичного варіанту зокрема. Мова йде про цілий напрям соціально-економічної думки, який у економічній та соціальній науці отримав назву “солідаризм”. Власне в межах цього напрямку не тільки розвивались основні принципи соціального партнерства між працею та капіталом, економічної кооперації, але й вирішувалась проблема досягнення суспільної злагоди, системної рівноваги суспільства саме з ринковою економікою. Ця соціально-економічна течія набула значного поширення у Франції, її найвідомішими представниками були Шарль Жид, Дюркгейм, Леон Буржуа. Вони надали своїм ідеям вагоме теоретичне обґрунтування. Зокрема можна назвати такі праці: Буржуа “Нарис філософії солідарності” (1902), Ейталь “Соціальна солідарність та її нові формули” (1903), Бугле “Солідаризм” (1907), Флеран “Солідарність” (1907).

У всіх цих працях механізми соціальної організації та самоорганізації розглядаються як несумісні з основними принципами державницького соціалізму, який пізніше набув найбільшого поширення в Росії. Якщо Дюркгейм (як і анархо-синдикалісти) вважав головною формою реалізації принципу солідарності профспілки як особливі форми асоціації виробників, то Жид, котрий надрукував у 1909 році програмну роботу “Кооперація”, — відповідно органі споживчої кооперації. Як тут не згадати ідеї видатного українського економіста, соціолога Туган-Барановського, його фундаментальну працю “Про соціальні основи кооперації”, яка повністю перебуває в рідчій концепції солідаризму, проти якої саме з позицій затятого етатизму виступив Ленін. Між іншим, ідеї трудової споживчої кооперації мали не тільки великий вплив на теоретиків українського націоналізму в діаспорі, але й відіграли неабияку роль у її утвердженні та

економічному зростанні. У маловідомій же праці Боярського “Національний солідаризм” здійснюється плідна спроба обґрунтування необхідності стабільного функціонування солідаристського суспільства як єдності ліберально-ринкової, державно-капіталістичної та корпоративної соціальних парадигм за домінування національного чинника. Саме до концепції солідаризму впритул “примикає” анархо-синдикалізм, котрий, як і вся французька соціологія, починаючи з Монтеґ’є та Руссо і закінчуючи Контом, Токвілем і Сорелем, формував Липинського як ідеолога української ідеї. Національний же складник і солідаристського кооператизму, і анархо-синдикалістського корпоратизму йде від німецької соціальної філософії, ідей Фіхте, Шеллінга та Гегеля, економічної “історичної школи”, або ж “соціального напрямку”, які втілилися в практиці бісмарківського “пруського соціалізму” та “культурної держави” Німеччини та “конфуціанського капіталізму” Японії. Не випадково найбільшого розвитку в суспільній думці Японії набули саме позитивістськи орієнтований “солідаризм” (який вплинув також на Драгоманова і Туган-Барановського) та анархо-синдикалізм (відповідний вплив на Липинського й Донцова).

У межах німецької національної ідеї в її філософсько-історичному, економічному, культурологічному вимірах своєрідна солідаристська модель синтезу соціального і національного факторів суспільного ладу була сформульована в працях таких суспільствознавців фіхтеансько-шеллінґіанського напрямку, як Мауер, Вайн, Гірке, Ріль, Буркгардт, Шмоллер. Із народницько-демократичних засад вони ідеалізували общини, “співтоваристське” начало буття німецької нації в її історичних витоках, абсолютизували еволюціоністський

шлях її формування, протиставляли федералістські засади та принципи самоврядування державному бюрократизму, ідеалізували селянство як своєрідний символ єдності нації та її структуротворчий компонент (на цих же теоретичних позиціях стояли й представники соціалістично-народницького напрямку української національної ідеї).

Державницький варіант тепер уже національно-соціального синтезу оптимальної моделі суспільства розробляли послідовники гегелівської націоналістичної традиції: Ранке, Трейчке, Зібель, Дройзен, Гільденбранд, Лампрехт, котрі, як і на Україні, у жорсткій полеміці з народниками, яких звинувачували в “соціалізмі”, модернізували архаїчні суспільні структури німецького суспільства з метою доведення їх приватновласницької основи (так звана “вотчинна теорія”), підкреслювали позитивну роль авторитарної централізованої державної влади у формуванні німецької нації, ідеалізували середньовічні ремісничкі корпорації як оптимальні форми організації національної держави, наголошували на значенні активних вольових дій у справі здобуття державної незалежності (цілковито в річищі цієї теорії знаходяться ідеї Міхновського, Донцова, Липинського, Сціборського). Причому німецька суспільно-економічна думка справила великий вплив на формування не тільки української, а й французької і навіть англійської національних ідей¹.

Необхідно підкреслити, що попри зовні протилежні концептуальні засади і навіть непримиренну ворожість представників народницького (близького до соціально-політичного до соціально-політичного) і державницького (спорідненого з анархістським) напрямів німецької національної ідеї в економічній, філософській та історичній науках, обидва ці напрями суспільної думки розвивалися в межах однієї теоретичної і, ширше,

світоглядної парадигми, що, власне, і зумовило потяг до синтезу (теорія “германо-романського синтезу”) національної і соціальної проблематики, хоча й зі значно сильнішим наголосом на ролі національного фактору, аніж у французькій та англійській соціології (позитивізм, різні види соціал-анархізму). Ця типологічна “сумісність” проявлялася якраз в тому, що і так звані “общинники”, і “консерватори” у своїй методології наголошували на виключному значенні національної ідеї в житті будь-якого суспільства і намагались у першу чергу, спираючись на минуле власних країн, переосмислити історію Німеччини в патріотичному дусі, надаючи пріоритет суб’єктивно-духовному, але антираціоналістичному фактору над економічним базисом, а також займаючи відверто антимарксистські позиції. Різниця полягала лише в тому, що “общинники” робили акцент на “народному дусі”, “характері” власної нації, шукали витоки її належності до “історичних” народів у фольклорі, мистецтві, психології, релігії (здебільшого католицькій), апелюючи до духовно-емоційного рівня національної самосвідомості, а “державники” — у творчій енергії “вибраної меншости”, еліти, харизматичних лідерів; наголошували на ірраціонально-вольовій духовності нації, яку в межах європейської націоналістичної традиції намагались розкрити через поняття “життєвий порив”, “діонісійський”, “фаустівський” дух тощо.

Проте обидві, емоційна і вольова, сфери в структурі національної самосвідомості споріднені. Тому не випадково й у межах українсько-національної ідеї в її загальноєвропейському контексті, у творчості Шевченка, Франка, Лесі Українки вони інтегруються у своєрідну концепцію емоційно-вольового націоналізму (саме тому Шевченка, Франка, Лесю Українку вважали “своїми” і Драгоманов та Винниченко, і Липинський та Донцов).

Залежно від обґрунтування общинно-демократичного або аристократично-елітарного змісту національної ідеї теоретики західної історіософії, соціології, економіки також поділяються на прибічників “одвічного”, “природного”, “органічного” формування модерної національної держави (“маркова”, “общинна”, “гальська”, “кельтська”, “франкська”, “англо-сакська” теорії походження німецької, французької, англійської державности) та ідеологів запозичення іззовні структуротворчого принципу оптимальної суспільної організації національної держави і самої еліти, котрій належить пріоритет у створенні цієї держави. У першому випадку римське, норманське, германо-сакське завоювання і запроваджені соціальні інститути (“манор”, “вотчина”, “алод”, “нові міста” тощо) оцінюються різко негативно як такі, що руйнують національний “архетип” буття, у другому — навпаки, вкрай позитивно як такі, що вносять державотворчий “вірус” і змінюють весь первісний “генотип” національного організму.

Аналогічно на ґрунті української національної ідеї проявляються антиварязька (Грушевський) і варязька (Липинський) теорії походження України-Руси. Відмінність від засадових європейських історіософських теорій полягає лише в тому, що у Липинського в ролі аристократії, яка остаточно створила українську державність, виступає польська та спольщена шляхта. Проте його посилення на римську імперію як взірць “класократії”, позитивна оцінка норманського і саксонського завоювань для розвитку англійської нації свідчать про те, що у своєму обґрунтуванні змісту української національної ідеї він спирався на, так би мовити, завойовницько-модернізаторську, а не еволюційну модель становлення національної держави. Отже, як і в німецькій національній ідеї, в ідеї українській протилежність між народницьким

і державницьким націоналізмами багато в чому є позірною. Про це, зокрема, свідчать своєрідні проміжні концепції української національної ідеї. Мова йде насамперед про Куліша, ідеї якого еволюціонували від моделі козацької республіки до державницького консерватизму, і Липинського, в класократичній концепції якого є чимало елементів народництва (ідеалізація селянства тощо).

Українським мислителем, творчість якого пов'язана з пошуком оптимальної соціально-економічної моделі розвитку України (і взагалі країн, котрі здобувають незалежність), був Максим Ковалевський. Видатний історик і навіть історіософ, етнограф, правознавець, соціолог, учений, без перебільшення, зі світовим ім'ям, він намагався створити соціальну методологію багатофакторного аналізу нації, котра б синтезувала соціально-романтичний та економіко-матеріалістичний і позитивістський, "проміжний" між першими двома підходи до вивчення суспільних явищ, розкривала органічну єдність між общинно-народницьким і аристократично-консервативним підходами, зокрема, до трактування української національної ідеї, позбавляючи її зайвого міфологізму (модернізація минулого тощо) ².

Його ідея вивчення Англії як своєрідного взірця оптимального розвитку європейської цивілізації, підкреслення ролі феодальної аристократії в еволюційній трансформації середньовіччя цієї країни в капіталізм, безумовно, плідно вплинула на концепцію "класократії" Липинського. Основні смислові блоки, котрі використав Липинський для побудови своєї націоналістичної класократії, також розробив відомий російський учений Виноградов, колега Ковалевського по дослідженню історії Англії, що також правила йому за взірць суспільного розвитку. Своєю чергою, багатофакторну модель суспільства, яка в перспективі могла б бути

покладена в основу розвитку української державности, з акцентом на общинно-народницькому елементі розробляли українські історики європейського рівня Лучицький та Петрушевський.

В цілому можна сказати, що різноманітні теоретичні напрями як європейських, так і української національних ідей об'єднує спільна опозиція до державницького комунізму і граничного лібералізму з притаманним їм утилітаризмом та космополітизмом. Пошук універсальної моделі суспільства з антимарксистських позицій примату духовного фактора над економічним базисом здебільшого ведеться шляхом творення соціальних утопій, витоки яких шукають у минулому, а не майбутньому. Це стосується навіть найбільш позитивістськи орієнтованих варіантів національної ідеї. Зокрема, видатний представник української школи філософії права Новгородцев довів типологічну схожість солідаризму, який на Україні розробляли в першу чергу Драгоманов і Туган-Барановський, з ідеалістичною школою народництва, а анархосиндикалізму, попри всю його марксистську фразеологію, з так званим пруським та феодальним "соціалізмами".

Таким чином, перебуваючи в орбіті європейської суспільної думки, українська національна ідея, пов'язана по суті з ренесансним принципом заперечення сучасних архаїчних форм ліберального і державницького капіталізму, через позірне повернення до минулого, яке насправді є теоретичним пошуком майбутнього — по суті, "постіндустріального" — суспільного ладу ³.

Спорідненість української ідеї саме з вищевказаними напрями європейської соціальної думки далеко не випадкова. Адже національний солідаризм та корпоратизм формувалися в руслі гуманістичних традицій католицького соціального християнства, а витоки української ідеї сягають релігійних гуманіс-

тичних ідей на стику Протестантизму, який започаткував соціально-ліберальну індивідуалістичну парадигму (пуританізм), державно-капіталістичну парадигму (класичний кальвінізм), та католицької Контрреформації, орієнтованої переважно на духовно-містичну єдність людей. Адже саме ці реформаційні напрями релігійно-філософської думки — пієтистськи орієнтовані гуситство ("чеські брати") та лютеранство, німецька містична передромантична традиція, гуманістично-освітній і єзуїтизм — у сполученні з особливим українським етнічним менталітетом та національною культурою заклали підвалини української національної ідеї. Саме на їх основі формувалась пізніше українська філософська традиція.

Надзвичайно важливим є й те, що соціальні виміри всіх без винятку трактувань української національної ідеї мали попереднє обґрунтування в її загальнофілософських вимірах у працях Сквороди, Гоголя, Юркевича та ін. Мова йде про світоглядний ідеал такого розуміння людської свободи, який виключав би крайній общинний зрівняльний колективізм у його російському прояві, апологетика якого так чи інакше притаманна всім варіантам російської ідеї, та крайній ліберальний "соціально-атомарний" індивідуалізм протестантського штибу в його західному прояві. Тут, як підкреслює багато дослідників, з якими я повністю солідаризуюсь, Гоголь та Юркевич випередили гуманістичний персоналізм Бердяєва, Бубера, Марселя і Фромма (докладно всі ці проблеми в контексті української національної ідеї я розглядаю у статті "Нова соціально-економічна модель: від утопії до... міфу?!", надрукованої у часописі "Політологічні читання" № 3 за 1992 рік, а також в останніх розділах монографії "Україна: шлях відродження — економіка, політика, культура" — К., 1994).

Отже, до позитивних особливостей української національної ідеї необхідно відносити насамперед її антимесіянську, антишовіністичну спрямованість. На протигагу міфів про всесвітню теократію як теоретичній моделі ще більшого зростання російської імперії, а також “цивілізаторської” місії Заходу щодо колоніальних народів українські мислителі виходили з принципу всесвітнього федералізму зі збереженням самобутності й неповторності всіх націй, об’єднання яких має відбуватись на основі їх незалежності. Разом з тим уже в “Книзі буття українського народу” міститься історіософська ідея про належність слов’янських народів до так званих “історичних” націй, котрі у своєму духовно-світоглядному розвитку перебувають у межах європейського ареалу на передньому краї соціального поступу людства, що водночас повністю виключає будь-яке дискримінаційне шовіністичне ставлення до інших народів.

Другою важливою особливістю, котра складає специфіку української національної ідеї і взаємопов’язана з іншими її характеристиками, доповнюючи їх, є своєрідний традиціоналізм, еволюціонізм у розумінні формування нації. На протигагу “революціоністському” просвітницькому раціоналістичному соціальному утопізму, який базувався на уявленні про власне минуле як “варварство”, доцивілізоване буття, видатні українські мислителі і народницько-соціалістичного, і консервативно-монархічного напрямку ставили минуле України з часів Київської Русі за взірць, формулюючи свій соціально-моральний ідеал у релігійно-міфологічній формі. Звідсіля, зокрема, ідеалізація селянської праці й селянства як верстви, котра в силу свого “природного” невідчуженого способу буття, здійснюваного на основі кровної родової спорідненості, забезпечує “органічну” глибинну духовно-моральну єдність нації. З цих по-

зицій піддаються гострій критиці вади класичного капіталізму за формалізацію міжособистісних стосунків, підпорядкування їх суто матеріальному інтересу (протиставлення села місту в Куліша), за притаманні йому форми економічного гноблення або власного народу здебільшого через фінансово-посередницькі механізми відчуження виробленого продукту від безпосереднього виробника (Франко, Драгоманов), або інших народів (Липинський), що веде до загострення класових антагонізмів, провокує соціальні конфлікти, порушує органічну єдність націй (народницько-соціалістичний напрям української суспільної думки). Це ж веде до створення компрадорської буржуазії, за допомогою якої здійснюється механізм фінансово-економічного, а потім і військового закабалення націй іззовні, позбавлення їх власної державності (консервативний напрям націоналізму).

Патріотично-емоційне одухотворення природи, поетизація сільського способу життя в традиціях Сковороди в межах української національної ідеї мають чітке антираціоналістичне, антитехнократичне і навіть екологічне (Подолінський) забарвлення. Вони лежать у річищі європейської передромантичної, романтичної і навіть постромантичної гуманістичної критики вад не тільки індустріального, але й так званого “постіндустріального” суспільства: лінія Платон — Беме, твори якого знав Сковорода, — Гердер — Руссо — Новалис — Шеллінг — Бердяєв — Маркузе й Ортега-і-Гассет.

До своєрідності української національної ідеї необхідно також віднести й орієнтацію на духовний корпоратизм на національному ґрунті, пов’язаний з уявленнями про глибоку спорідненість соціальної справедливості та національної незалежності.

Взагалі потяг до синтезу духовно-ментального виміру поняття “народу” (Шевченко,

Леся Українка, Грушевський) як найбільш творчої, соціально активної частини нації, що вносить свій вагомий духовний внесок у розвиток всесвітньої історії, та поняття “еліта” в межах української ідеї належить до традиції європейського соціального романтизму, котрий, своєю чергою, став теоретичною засадою етично-соціалістичних, християнсько-соціалістичних, а пізніше соціал-демократичних ідей про класовий мир, соціальний консенсус між основними верствами суспільства саме на національному ґрунті. Не випадково теоретики анархосиндикалізму (Липинський весь час посиляється на головного ідеолога цього напрямку Сореля), австромарксизму (Реннер — Бауер), в орбіті якого перебуває соціальний ідеал Драгоманова, Франка, та соціал-демократії (Каутський), котрі, на протигагу космополітизму граничного лібералізму та державного комунізму в його ортодоксально марксистській формі, приділяли виключно велике значення національному — культурному виміру соціальної проблематики. Безпосереднім наслідком такого бачення стало усвідомлення в межах українського націоналізму органічного взаємозв’язку між демократизмом та елітаризмом у розумінні організації нації як у народницькому соціалізмі, котрий ніколи не сягав крайнощів зрівнялівки російського народництва і його безпосереднього спадкоємця — більшовизму, так і в консервативному елітаризмі, який у цілому уникав вад загостреного аристократизму, зокрема й антиукраїнської спрямованості, притаманної в минулому польській національній ідеї.

Нарешті, українській національній ідеї більшою мірою, ніж російській та німецькій з їх акцентом на продержавницькій релігійності, притаманний своєрідний етичний естетизм, що має свої витoki у філософських ідеях Сковороди, Гоголя, Юркевича. Не випадково цей

аспект української національної ідеї у своїй філософській ліриці розвивали саме видатні поети — Шевченко, Куліш, Франко, у ХХ столітті — Маланюк (і у прихованій формі — Тичина, Сосюра, Плужник, Рильський, Симоненко, Кисельов). В українській національній ідеї естетизм, одухотворення неповторної краси рідної природи нерозривно пов'язаний з символізмом, міфологічно-гуманістичною антропологізацією батьківщини, яка уявляється в образі Матері, Батька (зокрема, патерналістське розуміння ідеї гетьманства в Липинського), коханої, яку треба захистити від загарбників, тощо. (Пізніше ця традиція саме в національному контексті знайде втілення у творах таких видатних художників, як Блок, Екзюпері, Унамуно, Лорка). Безпосереднім наслідком такої естетичної антропологізації стала загальна орієнтованість фактично всієї української філософії на так зване “природне”, морально-релігійне право на протиправу “писаному”, антипротестантська, точніше, антираціоналістична акцентуваність української національної ідеї, що знайшло свій прояв у критиці принципу “розумного егоїзму” як справа, так і зліва.

Цікаво, що орієнтація на неформальні морально-релігійні засади організації суспільного життя на протиправу раціоналістично-правовій мотивації простежується навіть у такого протестантськи орієнтованого мислителя раціонально-державницького напрямку, як Феофан Прокопович. Пізніше акцент на морально-релігійному солідаризмі, різноманітних формах корпоративності, самоврядування був характерний для представників як позитивістського й соціалістичного, так і державницького напрямів української суспільної думки. Зокрема, попри весь свій антинародницький пафос, ідеї “державників” (Донцов, Липинський) мають з ними спільні витоки саме в соціальному романтизмі.

Усе це дозволило в межах української національної ідеї досягнути найглибший емоційно-уявний, історично найвищий вимір національної самосвідомості, котрий підпорядковує собі, наповнює якісно новим змістом, синтезує попередні етнічно-расовий, релігійний, державницько-волютаристичний та раціонально-економічний виміри будь-якої національної ідеї. Це означає, що основою етнічного, релігійного і навіть економічного патріотизму, єднання на національному ґрунті, повинен стати у першу чергу міжособистісний, духовно-психологічний зв'язок на засадах спільних культурно-гуманістичних цінностей, що мають одночасно національне і загальнолюдське значення. Не випадково поняття “народний дух” (Шевченко, Куліш), “колектократія”, “конкордизм” (Винниченко), “класократія” (Липинський), “націократія” (Сціборський), “національний солідаризм” (Боярський) містять у собі фактично посткапіталістичний ідеал одночасно національного та соціального устрою (хоча й ставлять акценти на одній або іншій стороні цього ідеалу). Причому парадокс полягає в тому, що конструктивні моменти щодо українського державотворення містяться в концепціях представників обох основних напрямів розробки української ідеї. Наприклад, федералізм та автономізм, культурництво Драгоманова та Грушевського зумовлені розумінням відсутності сформованої української нації, готової до реального державотворення, необхідністю відновлення національної самосвідомості передусім на ґрунті національної культури, що її активно руйнували загарбники. Що більше, видатні українські федералісти усвідомлювали штучність, неміцність Російської імперії як геополітичного утвору з українострокатим національним складом. Вони виходили з того, що в перспективі Росія сама буде тяжіти до,

як мінімум, конфедеративного устрою (що спостерігається сьогодні) і на тлі формування культурно-мовної незалежності автономність буде об'єктивно переростати в реальну, а не лише проголошену, незалежність. Тому нема потреби абсолютизувати військові форми визвольних змагань.

“Самостійники” (Міхновський, Донцов, Липинський, Сціборський) усвідомлювали, що перебіг історичних подій, соціально-економічна криза Російської імперії роблять загальною національно-визвольну боротьбу і формування власної держави, яка б могла відстояти незалежність України, вдаючися в разі потреби й до військових заходів. Вони розуміли, що в перехідний період неможливо уникнути елементів авторитаризму в державному устрої, а на формування української нації еволюційним шляхом історія просто не залишає часу. Російська ж імперія має ще достатню силу, щоб здійснити нову агресію та окупацію України.

Проте нерозуміння конструктивних моментів у позиції своїх опонентів вело до хибних поглядів щодо змісту української ідеї, породжувало в першому випадку політичну пасивність, і тоді моралізм та естетизм оберталися зайвою споглядальністю, відсутністю державотворчого раціоналізму та волі (за що справедливо критикували “народників” “державники”), а в другому — ірраціонально-біологічний волютаризм на расовому ґрунті, політичний екстремізм, граничні форми націоналізму. (Максимального, конструктивного сполучення ідеї національного визволення та духовного відродження досягається в націоналізмі Шевченка та Франка).

Негативні аспекти української національної ідеї зумовлені передовсім україносприятливими історичними умовами державотворення, які призвели до наростаючої поляризації соціально-народницького та державницько-національного

напрямів соціальної думки, ідеологічного протистояння найвидатніших представників цих напрямів, нездатності зрозуміти ті конструктивні моменти, які містяться в кожному з підходів до розуміння проблеми націоналізму. Нецілісність розуміння української національної ідеї й інколи екстремістські крайнощі в концепціях фундаторів українського націоналізму віддзеркалювали реальний геополітичний стан України.

Парадоксальним чином опозиція до російського імперського самодержавства, орієнтація в першу чергу на розвиток народної культури та освіти зденаціоналізованого населення призвели народників у межах так званого “автономізму”, а пізніше позитивістів та соціалістів (Костомаров, Франко, Подолинський, Грушевський) до применшення державотворчого потенціалу українського народу, недооцінки ролі незалежної держави для всебічного розвитку української нації і, врешті-решт, прихованої чи прямої проросійської орієнтації (Гоголь, Куліш, Драгоманов, Винниченко).

Але національно-державницька зорієнтованість у розумінні української національної ідеї (Міхновський, Липинський, Донцов, Сціборський), яка формувалась на противагу українському народницькому соціалізму, пов'язана з недооцінкою в сучасному національному житті його духовно-гуманістичного виміру. Абсолютизація авторитарно-державницького компонента державотворення (поняття кастократії в Донцова), соціальний волюнтаризм з елементами екстремізму знов-таки в традиціях російського народництва пов'язаний з акцентом на ролі насильницько-терористичних методів національно-визвольної боротьби. Протиставлення гетьманського авторитаризму козаччині як нібито руйнівному по відношенню до українського державотворення чиннику також межує з невірою у власні сили, перебільшенням

тепер уже аристократично-месянського аспекту українського націоналізму на користь польської національної ідеї та з пропольською орієнтацією взагалі (Липинський, Томашівський).

Причому в обох зовні протилежних версіях української національної ідеї спостерігається реакційно-романтична абсолютизація минулого, перебільшення ролі релігійно-міфологічного компонента національної самосвідомості. Витоки українського етносу, який, на мою думку, почав зароджуватись, як і сучасна українська мова, лише на початку XVI століття, і української нації, котра до кінця не сформувалась і досі, вбачають у періоді Київської Русі. Причому для одних (“народників”) вона була взірцем суспільного самоврядування, прототипом вічової Новгородської республіки, а для інших (“монархісти”) — військово-авторитарної держави майже римського типу. Причому в першому випадку абсолютизуються внутрішні чинники формування української держави, а в другому — зовнішньополітичні (апеляція до міфу про покликання варягів).

У наш час дослідники пішли ще далі. Вони бачать витоки України в державі антів, Трипільській культурі, навіть у архаїчних державних утворах аріїв на Стародавньому Сході. Згадки ж про нашу країну знаходять у Біблії, скіфських і античних хроніках і навіть стародавніх буддійських рукописах⁴.

В цілому для української національної ідеї характерна недооцінка західних форм розвинутої демократії, системи поділу влад, ролі громадянського суспільства, ринкової економіки, НТР. Інколи критика західної демократії ведеться з антисемітських позицій. (Хоча заради справедливості треба відзначити, що, незважаючи на те, що єврейський елемент відіграв неабияку роль у економічній колонізації України спочатку з боку Польщі, а потім Москви, антисемітизм у поглядах Костомарова, Драго-

манова, Міхновського, Липинського переважно не мав біологічно-расового характеру. Єврейська національна ідея, критикована ними, розглядалась як граничне втілення соціального ідеалу лібералізму, того, що сьогодні називають монетаризмом). Усе це зближує негативні аспекти української національної ідеї з реакційними проявами російської та німецької національних ідей.

Взагалі, незважаючи на нищівну критику російської (Міхновський, Донцов) або ж російської та польської (Липинський, Томашівський) національних ідей у їхньому антиінтелектуалізмі, стихійному волюнтаризмі й, одночасно, проімперському авторитаризмі, у певних негативних аспектах змісту української ідеї проглядають саме проросійські та пропольські духовні витоки. Адже саме російській національній ідеї притаманна своєрідна амбівалентність екстремізму, волюнтаризму, аморалізму, зрівняльно-народницької революційності з реакційним релігійно-месіанським елітарним державництвом. Обом цим напрямом російської суспільної думки однаково притаманні недооцінка творчої ролі інтелігенції, демократичних традицій цивілізованого суспільства, зокрема системи поділу влад, особливий тоталітарний стиль мислення. Більш конкретно можна зазначити, що ідеї Бакуніна, Ткачова і одночасно консервативних релігійних мислителів, які виступили в знаменитому збірнику “Вехи”, безумовно, вплинули на соціологічні погляди Донцова й Липинського, а ідеї більшовизму як продовження саме російської народницької традиції — на Винниченка. Сам архетип позірної протилежності російського соціалізму (а точніше, комунізму) та консервативного шовінізму, на жаль, до певної міри відтворився в українській суспільній думці і негативно вплинув на українську національну ідею.

Що ж до впливу польського месіанізму з його запереченням

державотворчого потенціалу українського народу, міфом про запозиченість цього потенціалу, як і культури взагалі, іззовні, у першу чергу від Польщі, то ця думка тою чи іншою мірою “проглядає” практично в усіх працях Липинського і фактично стає основною тезою останніх праць Томашівського. Не випадково Микола Сціборський у своєму “Шляху націоналізму” піддає гострій критиці не тільки “денационалізуючий анархічний соціалізм”, “соціалістичних доктринерів”, “вселюдських гуманістів”, але й гетьманських “кооперативних ревізорів” та “хуторянських діячів”, якими є представники лівого і правого напрямів української суспільної думки.

Можна також говорити про певну концептуальну спорідненість із нацистським варіантом німецької національної ідеї (теза “Україна тільки для українців”, ідеї про расово-біологічні витoki суспільної єдності та соціальної активності українців). Ця спорідненість під час другої світової війни обернулася черговою трагедією тепер уже не для соціалістично-

го, а для націоналістичного напрямку українського визвольного руху.

У 30 — 40-ві роки на основі наукової націології (термін належить Бочковському) відбувається відновлення розуміння і подальший розвиток української національної ідеї у багатовимірній єдності передусім культуротворчого, державницького і ліберально-економічного чинників, виходячи з синтезу національного і соціального аспектів державотворення. Ідеологи націоналізму нової формації, уникаючи вад, притаманних гранично лівій та гранично правій інтерпретаціям української національної ідеї, разом з тим намагалися взяти все краще і творчо переосмислити концептуальні здобутки своїх попередників. Причому одні з них (Андрієвський, Сціборський, Вассіян) будували системну модель майбутнього суспільного устрою України, перш за все спираючись на національне підґрунтя, а інші (Боярський, Ю.Бойко, Лисяк-Рудницький) синтезували національні виміри буття українців із загально-

демократичними здобутками західноєвропейської цивілізації.

Подальша розробка змісту української національної ідеї у наш час відбувається на основі цих принципових засад (Бичко, Горський, Забужко, Канак, Лук, Римаренко, Свідзинський, Шкляр, Шморгун та ін.). Підсумовуючи сказане, необхідно підкреслити, що українська національна ідея знаходиться в річищі загальноєвропейських духовних засад і пов'язана з пошуками не тільки національного, а й соціального ідеалу, котрий відповідав би найвищій стадії людського поступу. Практично всі видатні українські мислителі ХХ століття дійшли висновку, що саме “нація є найвищий тип людської спільноти” (Книш). На противагу граничному лібералізму та комунізму з їх космополітизмом та економізмом фундатори української національної ідеї цілком справедливо виходили з того, що реальним “базисом”, над яким надбудується економічна та суто державницька сфери незалежної України, повинен стати духовно-національний чинник

ПРИМІТКИ

1. Переважно під впливом німецької національної ідеї французька й англійська національні ідеї в основних галузях суспільствознавства залежно від того, які середньовічні соціальні інститути цих країн оцінювались як ідеальна модель майбутнього суспільного устрою, поділялись на народницький (“общинноселянський”) та державницький (“корпоративно-приватницький”) напрями, котрі, як і на Україні, попри всю полемічність, все ж таки мали позірно протилежний характер. До представників першого напрямку у Франції належать Мішле, Тен, Глассон, Флакк; у Англії — Фрімен, Кембл, Стеббс, Мейн. Відповідно до державно-аристократичного напрямку у Франції можна віднести Токвіля, Моно, Фюстель де Куланжа, Левассера, Фаньєза. В Англії — це Карлейль, Фроуд, Роджерс, Ешли, Сібом.

2. У радянські часи перебільшувався вплив Маркса, з яким Ковалевський був особисто знайомий, на його теоретичні розробки. Насправді, визнаючи значення економічного фактора, вче-

ний різко виступав проти наукового вульгарного економізму, соціального катастрофізму, як пізніше Драгоманов та Липинський, і був значно ближчий до методології французької школи соціального позитивізму.

3. Докладніше про феномен Ренесансу як міфологічно-утопічну форму моделювання стадіяльно більш розвиненого суспільства див. Шморгун А. Эстетическое освоение противоречий действительности как диалектический процесс // Закон тождества противоположностей. — Киев, 1989. — С.148-152; Шморгун А. Методологическая функция теории общественно-экономической формации. — Киев, 1990. — С.44-70.

4. Дивись, наприклад, видану російською мовою книгу Юрія Канигіна “Шлях Аріїв. Україна в духовному розвитку людства” (Київ, 1995), а також книгу Юрія Канигіна та Зиновія Ткачука “Українська мрія” (Київ, 1996).